

У пошуках «доброї старовини»: українська суспільно-релігійна думка поунійної доби

Леся Шваб

У статті досліджується українська поунійна суспільно-релігійна думка, скерована на оборону православної віри від тиску західних конфесій. Наголошується на виробленні українськими полемістами власних ідей, опертих на засади Східної Церкви, ідей, котрі не мали аналогів ні в специфічно-візантійській, ні католицькій, ні в московській традиції. Проаналізовано твори С. Оріховського, В. Загоровського, В. Тяпинського, С. Кленовича, І. Вишинського, Г. Смотрицького, С. Пекаліда, З. Копистенського, М. Смотрицького, С. Кососова, П. Могили.

Ключові слова: «Річ Посполита Народу Руського», поунійна доба, православні полемічні твори, Руська Церква.

Українські поунійні реалії заявили про себе двома визначальними явищами: кризою у сферах суспільно-політичного та релігійного життя¹ і витворенням поняття «Русь», як «громадянського тіла» – «Річі Посполитої Народу Руського»² у протиставленні Річі Посполитій Польській.

На початок XVII ст. утворилася плеяда носіїв національного самоусвідомлення: С. Оріховський, В. Загоровський, В. Тяпинський тощо. С. Кленович оспівував землю русів, у якій «зберігають закони та звичаї предків... і далі йдуть шляхом дідів і батьків»³, а Київ «важить стільки, скільки для всіх християн Рим стародавній колись»⁴. Україна – не лише Русь, чи Роксоланія, але й Україна – так каже ано-

¹ Криза виявилася в занепаді острозького і львівського центрів.

² Як висловився Юрій Рогатинець в «Пересторогах»

³ Українська поезія XVI ст. – К.: Радянський письменник, 1987.– С. 159.

⁴ Українська поезія XVI ст. – К.: Радянський письменник, 1987.– С. 152-153.

німний «Еріседіон», жалібний вірш на смерть Івана Вишневецького⁵. Герасиму Смотрицькому Україна мислиться в «Ключі царства небесного» (1587):

«Благословенство і ласку на світі в Бога і Творця свого беруть ті, у батьківщині та добрах яких не дідичить чужак і коли не втікають і не забувають: ото чужі... Таким благословенням пошанував та наділив Бог того великого Володимира, який преславно і вельми чудово хрестив Руську землю, чесна лінія церкви та роду його й донині не перервалась»,

– писав Г. Смотрицький⁶. Український патріотизм у «лояльного громадянина Речі Посполитої» Йосифа Верещинського закликає «підняти колишню славу України, звести її з руїн і дорівняти в правах та вольностях і в потузі до двох інших народів – поляків та литовців»⁷. І що вже Іван Вишенський відхрещувався від заповітів з народом: «... і народу я не знаю, в бесіді з ним не спілкувався...»⁸ а почувався таки апостолом цього руського народу.

Уся попередньо цитована література ще мало говорить про загальне усвідомлення руським народом приналежності до «нації», але XVII ст. понесло гасло «доброї старовини» й у ньому дошукувалося ідей національної (регіональної) ідентичності, пов'язаної з православною традицією: руською вірою, Руською Церквою і «Києвом – другим Єрусалимом». У цій тріаді слів ніде не згадується Москва, що було характеристичною ознакою суспільно-релігійної думки доберестейської доби⁹.

Ідеї «доброї старовини» витворювалися у вкрай несприятливих суспільно-політичних умовах: кон'юнктура другої половини XV – першої половини XVI ст., що наприкінці XVI ст. урухомила діяльність братств, на початок XVII ст. перестала існувати. Міщанство як рухомий фактор суспільного руського життя цілком занепало. Війна за рів-

⁵ Українська поезія XVI ст. – К.: Радянський письменник, 1987. – С. 169-196.

⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. / Голова редкол. Т. Гунчак. – К. Дніпро, 2001. – Т. II. Кн.1: XVI ст. / Упорядн. В. Шевчук. – С. 315.

⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. / Голова редкол. Т. Гунчак. – К. Дніпро, 2001. – Т. II. Кн.1: XVI ст. / Упорядн. В. Шевчук. – С. 408-425.

⁸ Вишенський І. Твори / Переклад з кн. укр. мови В. Шевчука. – К.: Дніпро, 1989. – С. 178-179.

⁹ Возняк М. Історія української літератури. – Львів: Накладом товариства «Просвіта», 1924. – Т. III: Вікі XVI-XVIII: Друга частина. – 564 с.

ноправність, «у лецатах шляхетського і старостинського утиску», закінчилася поразкою «руської вулиці».

Зовнішні сили, об які спиралися львівські братчики, разом із внутрішньою кон'юнктурою, як-то статус руських міст, також занепали. На Волощині йшли усобиці, московська смута на довгий час позбавила православних надії на допомогу з цього боку. Протестантський світ, що вважав своїм обов'язком підтримувати боротьбу православних проти уряду й клерикальної партії, змалів. Острозькі й інші православні князі програли протистояння з королівською владою, а унія Київської митрополії з Римом таки була проголошена. Самі князівські родини або вимерли, або втратили свою опозиційність до короля і відійшли від політики підтримки Православної Церкви¹⁰.

Інше мало об'єктивно-неминучі наслідки: 1608 р. помер патрон руського православ'я князь Костянтин Острозький. Немічний, престарілий князь наприкінці життя виступав хіба що на судових процесах (один з таких над Ганною Монтовт описав О. Левицький¹¹) хоча й з належною магнатові пошаною. Один за одним відходили православні патрони міщанства (або йшли до римського костелу).

Навіть авторитет І. Вишенського уже мало важив для виправлення ситуації. Монахами з монастиря Ксенова він передав коротеньке послання до «Христоролюбивого братства львівського», підписане цим разом «Іоанн русин Вишенській»¹². Вказівка «русин» мала переконати адресатів триматися віри, цінити свою простоту¹³. Проте автор і сам розуміє, що русинам нема чого протиставити спокусі науки та освіти, тому «соромляться», «скорблять» і «терплять досаду»¹⁴. Пусткою відгукуються запевнення «ми православні ємо на камені и наша єсть правда, наша истинная віра, наша же и по вірі жизнь вічная будет»¹⁵.

¹⁰ Плохій С. Від князя до гетьмана: образ «протектора» в українському православному письменстві 2 п. 16 – перших десятиліть 17 століття // Осягнення історії : збірник наукових праць на пошану М. П. Ковалевського. – Острог, 1999. – С. 430.

¹¹ Левицький О. Ганна Монтовт: историко-бытовой очерк из жизни Вольнского дворянства в XVI веке. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 67-68.

¹² Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VII. Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. – К., 1887. – С. 21.

¹³ Там само. – С. 25.

¹⁴ Там само. – С. 25.

¹⁵ Там само. – С. 26.

Львівська громада переживала тяжкі часи, як свідчить «Лямент до короля», написаний для братських послів, висланих на варшавський сейм на початку 1609 р.:

«Найясніший милостивий королю! Чи яке бидло чи вівці які, що мусимо до вашої Королівської Милості волати. Оборони нас, пастиру добрий, дай нам пашу яку та бери з нас дань: вовну, молоко і нас самих до якої своєї користі прийми, поніваж і ми є добром Речі Посполитої. Просимо справедливості й рятунку, аби до рівних вольностей з народом Польським були допуцені»¹⁶.

Послам доручалося, виголошуючи цю промову, домагатися, щоб українське міщанство Львова було зрівняне в політичних і економічних правах, у відправленні церковних обрядів з польським. Коли ж таке зрівняння неможливе, тоді щоб у Львові було запроваджене окреме руське право, як у Кам'янці-Подільському. Коли б і таке визналося за неможливе, то щоб Львівській Русі були надані права, якими користуються львівські вірмени¹⁷. М. Грушевський таку ситуацію коментував: *«У таких умовах, розуміється, не було що думати про провід в національній організації "Річі Посполитої Народу Руського", взагалі про яку-небудь ширшу акцію»¹⁸.*

Православні залишилися без ієрархії, яка втратила надію утриматися при королівському праві надавання. Весь план церковної реформи і культурно-національного відродження *«Річі Посполитої Народу Руського»*, *«так своєрідно скомбінований з елементів реформаційного народноправства і канонічного клерикалізму царгородського патріархату»*, був підкопаний у своїх основах¹⁹.

Разом з тим, з погляду дальшого існування Православної Церкви, програш був тільки частковим. К. Острозькому та його прибічникам з числа шляхти, духовенства та міщан таки вдалося зберегти православну церковну структуру. У перші десятиліття XVII ст. вона змогла вистояти значною мірою завдяки підтримці середньої та дрібної шляхти. Але ця Церква потребувала нового протектора більш потуж-

¹⁶ Зубрицький Д. Летопись Львовского Ставропигиального Братства по древним документам / Перевод с польского И. Б.– СПб.: Сенатская типография, 1850. – С. 232.

¹⁷ Там само. – С. 232.

¹⁸ Грушевський М. Історія української літератури. – К. Либідь, 1995. – С. 15.

¹⁹ Там само. – С.12.

ного та рішучого, ніж дрібно-шляхетська клієнтела колишніх православних магнатів. Гнана урядом, вона знайшла таку підтримку тільки в особі іншої, опозиційної урядові сили – українській козаччині, яка була, принаймні здатна продовжити князівську традицію захисту та підтримки Православної Церкви²⁰.

Симон Пекалід у творі «Про острозьку війну під П'яткою проти низових» (1600 р.) представив інтелектуальний захист православної традиції, описуючи конфлікт козаччини з домом Острозьких²¹. Князі Острозькі були представлені в поемі як нащадки князя Володимира та інших правителів К.Русі²². Слово Пекаліда вліталось в загальний хор реанімування ідеї «*богохранимості*» міста – «*другого Єрусалима*» в руській православній інтелектуальній традиції початку XVII ст.²³

Ідеї православних у цьому випадку опиралися на непорушну ще з часів Андрія Боголюбського традицію: церковна організація, що складалася впродовж кількох століть на давньоруських землях, віддавна розглядалася Константинопольським патріархом як непорушна цілісність; Київські митрополити виступали послідовними прихильниками єдності церковної організації всієї Русі; Київська середньовічна держава з її ідейною спадщиною раннього руського християнства була тим джерелом, з якого імплантувалися уявлення та ідеї московської патримоніальної концепції всевладдя царя і вибудовувалася в цьому новому історичному вимірі політична паралель «Єрусалим – Рим – Москва». Набагато пізніше, у 1674 р., автор «Синописису» поставить Київ у центр династичної історії «*народу Российского*», але вже з метою поєднати територіально і духовно Москву з Україною. А в міжчассі українські мислителі розвивали ідею

«богоспасаємого міста Києва, второго руского Иерусалима, принаймней в духовных пильных потребах, минаючи униат-

²⁰ Плохій С. Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві 2 п. 16 – перших десятиліть 17 століття // Осягнення історії : збірник наукових праць на пошану М. П. Ковалевського. – Острог, 1999. – С. 430.

²¹ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія / Відповід. редактор В. М. Нічик. – К.: Наукова думка, Основи, 1995. – Ч. 2. – С. 40-77.

²² Серед прашурів Острозьких Пекалід згадує міфічних та реальних князів: Руса, Кня, Рюрика, Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, Ярослава, Мечислава та Романа [Українські гуманісти епохи відродження Ч. 2. – С. 40-77].

²³ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія / Відповід. редактор В. М. Нічик. – К.: Наукова думка, Основи, 1995. – Ч. 2. – С. 40-77.

скую безбожную яму, если мило спасение, абы ся лінил приходити и присилати», – з окружного послання митрополита Іова Борецького (15 XII 1621)²⁴.

Таємна висвята ієрархів Православної Церкви, яку в жовтні 1620 р. здійснив єрусалимський патріарх Феофан, примусила «вчену дружину» взятися за перо. Місцем висвяти став Київ, що важливо, бо до цього київські митрополити перебували у Львові, у Новоградку, у Бересті, взагалі ближче до Варшави²⁵, а до поділу Київської митрополії – і в Москві.

Із формального боку ця акція була протиправною, однак її учасники не сумнівалися у своєму моральному праві. Пропагуючи власні переконання, митрополит Іов Борецький та ієромонах (від 1624 р. архімандрит) Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський упродовж 1620-х рр. напишуть кілька творів, що стали програмними для діячів київського церковного кола, у тому числі для Петра Могили та його оточення. Ідеться про трактат З. Копистенського 1621 р. «Палідонія или Книга обронеы», меморіал «Протестація» (традиційно атрибутований І. Борецькому та «*Justifikacja niewinności*» Мелетія Смотрицького (1623)²⁶. Як зауважує Н. Яковенко,

«... Копистенський і Борецький "сконструювали" основний каркас "ідеологічної батьківщини" мешканців України-Русі, спільної і для князя, і для купця, і для ремісника, і для козака»²⁷.

Тому від кінця XVI ст. можемо говорити про новий суб'єкт – руський народ, як етнічну сукупність, на протигагу руському народові ототоженого з «*руською шляхтою*», а, отже, і про процеси централізації й об'єднання українських Церков.

²⁴ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования): В 2-х т. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Т. I. – С. 263.

²⁵ Центральний державний іст. архів України в м. Києві. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 6361. – Арк. 15.

²⁶ Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VII. Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. – К., 1887. – С. 511-532.

²⁷ Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.: Наукове видання. – К: Критика, 2002. – С. 306.

Ідея об'єднання церков не досягала практичного втілення в XVII ст.²⁸, оскільки врешті решт мова звелася до «відшукування» історичної тягlosti, у ті чи інші «докази» якої, за висловом І. Шевченка на адресу П. Могили, їхні автори вірили «мабуть, не більше, ніж в існування Геракла чи Аполлона»²⁹. Ідеться про роздвоєність понять: з одного боку уявлення про соціальну рівновагу, правий справедливості, покладене на культ тягlosti «старовини», з іншого, формування вкрай консервативних життєвих орієнтацій³⁰. Саме тому кожна новація вбиралася у шати «старовини» і відшукувала уявні паралелі в минулому.

Після унії оборона заповітів батьків у книжників 1620-х рр. звучить не так переконливо, але антиунійна пропаганда еволюціонує в бік їх відстоювання З. Копистенським, І. Борецьким. П. Могила знайде цим ідеям практичне застосування.

Три частини величезного трактату З. Копистенського «Палідонія», який формально є відповіддю на брошуру віленського уніатського архімандрита Лева Креси «Оборона церковної єдності» (1617), традиційно для тих часів аргументує тезу про неправомірність вселенських претензій Римського престолу і про канонічну вищість Константинопольського святительського осідку, а доля Русі, згідно з Божим передбаченням, нині вручена Руській (православній) Церкві³¹. Безпосереднім доказом цього є здатність до чудотворення, що проявляється передовсім у Києво-Печерському монастирі. Тому відновлення православної ієрархії 1620 р. так само було наслідком промислу Божого³². Закиди проте, що від Руської (православної) Церкви відійшла знать, З. Копистенський «виправдовує» словами, що істинно христо-

²⁸ Макарий (Булгаков), еп. Винницкий История русской церкви: Т. I-XII. – СПб.: Типография С. Доброееева, 1882. – Т. XI: Патриарх Московский Филарет и два его приемника. Западно-Русская митрополия в борьбе с унией под управлением православных митрополитов. 1620-1647. – С. 483.

²⁹ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – С. 186.

³⁰ Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.: Наукове видання. – К: Критика, 2002. – С. 309.

³¹ Русская историческая библиотека. – СПб.: Типография и Хромолитография А. Траншеля, 1878. – Т. IV, Кн. 1. – С. 841.

³² Русская историческая библиотека. – СПб.: 1878. – Т. IV, Кн. 1. – С. 1066.

вою є Церква гнана й бідна, а не багата й пишна³³. З. Копистенський закликає читача не журитись відходом від Церкви знаті³⁴. Навпаки, теперішні часи якраз і є сприятливими для вірних, бо всі земні царства впадуть, «але небесное вѣчне пребывающее указано и наготовано»³⁵. І саме його заслужать «утрапєніи Россове», які нині «по всему Востоку и в нашей России спасаются житієм многотрудным»³⁶.

Отже, ідея про об'єднaвчу й лідерську місію Церкви в житті «утрапєнних Россов» доводилася двома основними тезами: 1) Руська Церква є особливою, оскільки від моменту виникнення перебуває під опікою Бога, достовірні знаки чого явлені в Києві, і тому саме звідти почнеться пробудження «роду російського», 2) втрата знаті не є для вірних лихом, якщо встояла незмінною їхня Церква.

Упевненість З. Копистенського по-новому звучить у порівнянні з «квилінням» Мелетія Смотрицького у «Треносі, тобто плачі Єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної Церкви...» (Вільно, 1610)³⁷. «...Тепер я посміховисько світові, а раніш була подивом для людей та янголів», – пише автор³⁸. У цьому думанні нічого спільного зі «знаком притомності Духа Божого» у З. Копистенського немає³⁹.

Згодом позиція М. Смотрицького змінилася на користь об'єднання українських Церков. М. Коялович пояснював цю зміну так:

«Коли Смотрицький увійшов у саму гуцу життя православних..., він побачив необхідність захищати православну істину раціями науки. Ці рації до сих пір він вивчав у латинській чи протестантській науці... Він дійшов до переконання, що обидві системи сильні, що істина сама собою відносна, і що все залежить від уміння і бажання переконати»⁴⁰.

³³ Русская историческая библиотека. – СПб.: 1878. – Т. IV., Кн. 1. – С. 814.

³⁴ Там само. – С. 830.

³⁵ Там само. – С. 867.

³⁶ Там само. – С. 869.

³⁷ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упорядн. О. І. Білецький. – К.: Радянська школа, 1967. – С. 168.

³⁸ Великий А. Г. ЧСВВ [чин святого Василя Великого]. З літопису Християнської України: церковно-історичні радіореляції з Ватикану. В 6-ти томах. – 2-ге вид-ня. – Рим: Місіонер, 1999. – Т. 4: XVI-XVII ст. – С. 9-10.

³⁹ Там само. – С. 14-15.

⁴⁰ Коялович М. Литовская церковная уния. Исследование. – СПб, 1861. – Т. II. – С. 143.

М. Смотрицький надав справі суто церковних та релігійних форм і, як вважає А. Великий, «розгонив на дальші десятиліття невластиву боротьбу (між уніатами й православними – А.Ш.)»⁴¹.

Активність київського інтелектуального осередку стрімко зросла під час перебування на митрополичому престолі П. Могили (1633-1647).

1635 р. з друкарні Києво-Печерського монастиря вийшов «*Paterikon*» Сильвестра Косова⁴². С. Косів уперше коментує сформульовану в «Густинському літописі» концепцію п'ятиразового хрещення Русі, яка підкреслювала давність і безперервне тривання християнської традиції, нібито зародженої в Києві з апостольських часів. Головний пропагандистський акцент праці задекларовано в передмові: «*Як колись говорив один з єгипетських монахів: Проголошуй громоподібним голосом: Київ наш є небом*»⁴³.

Суттєвих видозмін у київському письменстві 1630–1640-х рр. зазнає теза З. Копистенського про те, що світська знать є річчю мало суттєвою для «*справжньої*» Церкви. Утвердження на митрополитові П. Могили, людини з найвищих аристократичних кіл, робило цю думку менш актуальною, ніж за часів І. Борецького. І тепер в українських творах виразно наголошувалося про присутність у Руській Церкві сильних світу цього⁴⁴. Щоправда сам П. Могила у «Літосі» (1644), відкидаючи закиди свого опонента К. Саковича, що Руська Церква нібито немає майбутнього, бо її покинула здатна оборонити віру знать, посилається на біблійне «*не надійтесь на князів, на людського сина, бо в ньому спасіння немає*» (Пс. 146, 3). П. Могила нагадує читачеві: християнська

⁴¹ Проти книги й автора виступив П. Скарга. 1610 р. вийшла його відповідь «На тренос і плач Теофілія Ортолога до Русі, грецької віри, пересторога», де показано, що «Тренос» насичений протестантським духом. Другу відповідь написав колишній студент римської Колегії св. Анастасія Ілля Мороховський (після смерті Потія – єпископ Володимирський), під заголовком «Парегорія, тобто успоковнення злісного плачу мнимой святої східної Церкви, видуманого Феофілом Ортологом» (1612 р.).

⁴² Польський переклад (переказ) Києво-Печерського патерика за текстом 2-ї Касьянівської редакції [Українське літературне бароко: Зірник наукових праць, 1987, С. 223-225].

⁴³ Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VIII. Памятники литературной полемики православных южнорусов с протестантами и латиноуниатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. / Под ред. С. Т. Голубева. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – С. 449.

⁴⁴ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів: Інститу Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – С. 186.

Церква взяла початок не від панів, а від убогих рибалок, а щодо Русі – то вона має захист в Особі самого Христа⁴⁵.

У «Требнику» П. Могили (1646) натрапляємо на ідею керівної ролі Церкви в житті русинів: «*Архієреє повинны овца проводити прикладным житієм и наукою, а не овцы архієреов*»⁴⁶. Н. Яковенко вважає такий акцент доволі новим для руської конфесійної свідомості⁴⁷. У З. Кипистинського теза про провідну місію Церкви передбачає її сотеріологічні завдання, а не агресивний диктат, як у П. Могили

Для окреслених вище змін існували нагальні причини: Руська Церква потребувала організаційного оновлення, яке б стрімко піднесло її значення в суспільстві. Шлях до такого оновлення бачився через піднесення Києва – «*трону митрополії*». П. Могилу чекали в Києві «*руїни Софії*» і київські «*мури*», що височать «*от Ярослава*»⁴⁸. Але й від нього очікують, по-перше, піднесення Руської Церкви до колишнього давньоруського блиску й відбудови її з цих-от «*руїн*»⁴⁹; по-друге, – повернення митрополичої столиці до Києва, що асоціюється з відновленням «*руського правопорядку*»⁵⁰.

Отже, маємо достатньо доказів того, що суспільно-релігійна думка післяберестейської доби піднесла авторитет православної Церкви та її провідника до найвищого суспільного авторитету, який мав забезпечити процвітання Церкви, «*зацним панам*» і всьому «*народові Російському*». Шляхи З. Копистенського і П. Могили на цій дорозі розійшлися. З. Копистенський орієнтувався на пізньосередньовічну

⁴⁵ Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. Т. IX. Лифос, полемическое сочинение, вышедшее из Киевопечерской типографии в 1844 году с возражениями и замечаниями Кассиана Саковича / Под ред. С. Т. Голубева. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – С. 414.

⁴⁶ Евхологiон, або Молитвослов, или Требник, имийя в себѣ церковная различная послѣдованія іереом подобающая. От святых апостол прежде, потомже от святых и богоносных отец в различных временах преданная. Нынѣ же благословеніем, и повеленіем... Петра Могили, митрополиты Киевскаго и проч. Издан. ...: В 3 ч. К.: Друк. Киево-Печер. Лаври, 16.XII.1646. – Ч. 1. – С. 34.

⁴⁷ Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.: Наукове видання. – К.: Критика, 2002. – С. 320.

⁴⁸ Слова з панеґірика типографів Лаврської друкарні 1633 р. новопоставленому митрополитові П. Могилі.

⁴⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 10-ти томах, 11 книгах. – К., Львів: Друкарня Барського, 1909. – Т. 7: Козацькі часи до р. 1625. – С. 396-399.

⁵⁰ Українська поезія: середина XVII ст. / Упорядник В. І. Крокотень, М. М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 63-64.

візантійсько-балканську традицію, а в «Требнику» П. Могили знаходимо його узгоджуюче ставлення до Католицької Церкви, про що переконливо свідчить зміст першого розділу «Требника» (1646) (з трьох існуючих), де автор знаходить компроміс між теологічними принципами західної та східної традицій⁵¹.

Манера П. Могили використовувати грецькі, слов'янські й латинські джерела викликала нерозуміння багатьох українських дослідників. Читаємо в М. Грушевського: «Могила до свого «Требника» брав живцем матеріал з латинських брев'янів [...]», а П. Куліш, який усією своєю душею ненавидів П. Могилу за те, що той був проти з'єднання України з Московією, писав:

«Тепер представники церковної ієрархії, з Могилою на чолі, почали навчати, що католицька Церква різниться від православної тільки деякими обрядами. Цю різницю Могила всілякими способами згладжував у виданих ним требниках, пристосовуючи православне богослужіння до католицького, а щоб ще сильніше впливати на уми в душі з'єднання нашої Русі з Польщею, поставив по всій Київщині, Сіверщині і Полтавщині так звані фігури, або розп'яття, подібні до католицьких. А оскільки московські богослужіння й наспівом, і деякими формальностями відрізняються від усталеного Могилою, і фігур, чи розп'яття по московських дорогах взагалі було не видно, то й створювалося для спостерігача таке враження, ніби руська віра – це одне, а московська – інше»⁵².

У відповідь П. Кулішеві й у доказ того, що П. Могила таки дбав про Русь чи Росію, як він називав Україну в «Требнику», і нічого не говорив про з'єднання з Московським царством, наведемо витяг із «Требника», де містяться настанови священникам (ієреям), щоб вони зверталися до осіб, над якими здійснюються таїнства, україн-

⁵¹ Наприклад, хрещення є довершеним як через цілковите занурення у воду, так і обливання водою, аби кожна Церква зберегла першу чи другу форму хрещення, за звичаєм якого вона тримається ще з давніх часів. «Требник» визнавав нові форми переходу на православ'я: за католиками, уніатами і відступниками визнавалися їхні хрещення і миропомазання та багато іншого.

⁵² Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654) в 3-х т. – М.: 1888. – Т. 1. – С. 189-190.

ською (руською) мовою⁵³, що доводить: П. Могила дбав про зближення Церкви й української народності, усвідомлював і використовував для ідейних потреб розвитку духовності найрізноманітніші історичні зв'язки, сприяв формуванню української культури й національної Церкви тощо.

На користь П. Могили висловлюється А. Карташов, який таки визнав, що багато чинів і молитов у «Требнику» «відкрито взяті» з «*Rituale*»⁵⁴ і «це було характерним для ідеології Могили».

«Справжнє зближення і з'єднання церков було близьке аристократу Петру Могили, а тотальна зрада з перебігом у чужий табір і плямування звідти його минулого було йому огидним»^{55,56}.

П. Могила демонстрував широкий погляд на церковну справу, уникнення полеміки й спроби діалогу з Католицькою Церквою скеровувалися на оборону Руської Православної Церкви. Коли К. Сакович нетактовно напав на останню і на уклад життя «російського народу» у своїй праці «Епанортосіс» (1642), П. Могила рішуче став на оборону православ'я в «Літосі». Автор «Літосу» категорично відкидав підпорядкування православної Церкви папі⁵⁷, але водночас писав: «Східна церква завжди просить Бога про з'єднання Церков»⁵⁸.

«Ця тріада якнайкраще переконує нас у тому, що тут ми маємо справу не з яким-небудь сучасним московським наперсником, який сліпо вірить усяким небиліцям і готовий піти на плаху

⁵³ Евхологiон, або Молитвослов, или Требник, имiйя в себi церковная различная послiдованiя iереом подобающая. От святых апостол прежде, потомже от святых и богоносных отец в различных временах преданная. Нынi же благословенiем, и повеленiем... Петра Могили, митрополиты Киевскаго и проч. Издан. ...: В 3 ч. К.: Друк. Киево-Печер. Лаври, 16.XII.1646. – Ч. 1. – С. 407.

⁵⁴ «*Rituale Romanum*» («Римський ритуал») надрукований у Римi хорватською мовою.

⁵⁵ *Карташев А. В. Очерки истории Русской Церкви.* – СПб.: «Библиополис» Издательство Олега Абышко, 2004.– Т. 2.– С. 287.

⁵⁶ Таку ж думку висловив С. Рожденственський [22, с. 124].

⁵⁷ Літос або kamien z procy prawdy cerkwie swietey prawoslawney ruskiey na skruczenie falecznociemney Perspektiwy або raczej paszkwilo od Kassiana Sakowicza ... wypyszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina ... / Pimin Eusebius (псевд.).– К.: Друк. Киево-Печер. лаври, 1644.– S.411-414.

⁵⁸ *Там само.* – S.415.

через зміну одного слова в старій книзі, хоч би воно було втіленням глупоти», – в оборону П. Могили писав В. Завитневич⁵⁹.

Отже, українські полемісти, маючи завдання обороняти свою віру від навали західних конфесій, поставлені віч-на-віч з представниками тих конфесій, вимушено шукали самостійного ґрунту для власних ідей. Вони твердо стояли на засадах Східної Церкви, але не могли цілковито прийняти ні специфічно-візантійського висвітлення тих засад, ні католицького, ні, тим більше, московського. А таку мову потрібно було знайти, бо полеміка не могла обмежуватися лише формальним фіксуванням різниці позицій, а мусила заглибитися до самих основ того чи іншого світоглядів та переглянути їхню цінність з догматичного та церковно-правничого погляду. У цьому словесному двобої не було переможців чи переможених. Серединний шлях, який прагнув досягнути П. Могила, і був єдиним виходом із ситуації: поступитися в другорядних справах, щоб відстояти суттєві – зберегти східний обряд і внутрішню самостійність Української Церкви.

Список джерел і літератури:

1. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VII. Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. – 800 с.
2. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VIII. Памятники литературной полемики православных южнорусов с протестантами и латиноуниатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. / Под ред. С. Т. Голубева. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 797 с.
3. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. Т. IX. Лифос, полемическое сочинение, вышедшее из Киевопечерской типографии в 1844 году с возражениями и замечаниями Кассиана Саковича / Под ред. С. Т. Голубева. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – 599 с.
4. Великий А. Г. ЧСВВ [чин святого Василя Великого]. З літопису Християнської України: церковно-історичні радіореляції з Ватикану. В 6-ти томах. – 2-ге вид-ня. – Рим: Місіонер, 1999. – Т. 4: XVI-XVII ст. – 278 с.
5. Вишенський І. Твори / Переклад з кн. укр. мови В. Шевчука. – К.: Дніпро, 1989. – 247 с.

⁵⁹ Завитневич В. З. Палидония Захарии Копситенского и ея место в истории западно-русской полемики XVI-XVII вв. / В. З. Завитневич. – Варшава: В Типографи Варшавского учебного округа, 1883. – С. 376.

6. Возняк М. Історія української літератури. – Львів: Накладом товариства «Просвіта», 1924. – Т. III: Віки XVI-XVIII: Друга частина. – 564 с.
7. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт истор. исследования): В 2-х т. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Т. I. – 576 с.
8. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – 712 с.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 10-ти томах, 11 книгах.– К., Львів: Друкарня Барського, 1909. – Т. 7: Козацькі часи до р. 1625. – 624 с.
10. Евхологiон, або Молитвослов, или Требник, имiя в себi церковная различная послiдованiя iереом подобающая. От святых апостол прежде, потомже от святых и богоносных отец в различных временах преданная. Нынi же благословенiем, и повеленiем... Петра Могили, митрополиты Киевскаго и проч. Издан. ...: В 3 ч. К.: Друк. Киево-Печер. Лаври, 16.XII.1646.– Ч. 1.– 890, 900-946 с.
11. Завитневич В. З. Палидония Захарии Копситенского и ея место в истории западно-русской полемики XVI-XVII вв. / В. З. Завитневич.– Варшава: В Типографи Варшавского учебного округа, 1883. – 400 с.
12. Зубрицкий Д. Летопись Львовского Ставропигиального Братства по древним документам / Перевод с пол. И. Б. – СПб.: Сенатская типография, 1850. – 197 с.
13. Ісiченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVII ст. на Україні.– К.: Наукова думка, 1990. – 180 с.
14. Карташев А.В. Очерки истории Русской Церкви. СПб.: «Библиополис» Издательство Олега Абышко, 2004. – Т. 2. – 590 с.
15. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654) в 3-х тт. – М.: Университетская типография, 1888. – Т. 1.– 281 с.
16. Коялович М. Литовская церковная уния. Исследование. – СПб: Тип. Н. Тихменева, 1861. – Т. II. – 442 с.
17. Левицкий О. Ганна Монтовт: историко-бытовой очерк из жизни Вольнского дворянства в XVI веке. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – 69 с.
18. Літос або камієнь з просуправды цerkwie swietey prawoslawney ruskiey na skruczenie falecznociemney Perspektiwy або raczej paszkwilu od Kassiana Sakowicza ... wypuszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina ... / Pimin Eusebius (псевд.).– К.: Друк. Києво-Печер. лаври, 1644.– 4, 422 с.
19. Макарий (Булгаков), еп. Винницкий История русской церкви: Т. I-XII. – СПб.: Типография С. Добродеева, 1882. – Т. XI: Патриарх Московский Филарет и два его приемника. Западно-Русская митрополия в борьбе с унией под управлением православных митрополитов. 1620-1647. – 628 с.
20. Перетц В. Панегирик Визерунки цнот превел. О. Е. Плетенецкого року 1618. – К.: Б.в., 1909. – 17 с.
21. Плохий С. Від князя до гетьмана: образ «протектора» в українському православному письменстві 2 п. 16 – перших десятиліть 17 століття // Осягнення історії: збірник наукових праць на пошану М. П. Ковалевського. – Острог, 1999.– С. 425-437.
22. Рождественский С. Петр Могила митрополит Киевский / С. Р. (псевд.) // Чтения в МП. О-ве истории и древностей рос. при Московском университете.– М., 1877. – Кн. 1(100).– С. 1-161.

23. Русская историческая библиотека. – СПб.: Типография и Хромофотография А. Траншея, 1878. – Т. IV, Кн. 1. – 1447 с., 1-235 с., 1-24 с.
24. Сас П. Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія (До питання про методи ренесансного історизму в українській літературі та історіографії // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 204-231.
25. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Временная Комиссия для разбора древних Актов при Киевском, Подольском, и Вольнском Генерал-Губернаторе; Предисловие М. Юзефовича. – К.: Типография Е. Я. Федорова, 1874. – II, 48, 179, 176, X с.
26. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. / Голова редкол. Т. Гунчак. – К. Дніпро, 2001. – Т. II. Кн. 1: XVI ст. / Упорядн. В. Шевчук. – 560 с.
27. Українська поезія: середина XVII ст. / Упорядник В. І. Крокотень, М. М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – 679 с.
28. Українська поезія XVI ст. / Упорядн. В. В. Яременко. – К.: Радянський письменник, 1987. – 287 с.
29. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія / Відповід. редактор В. М. Нічик. – К.: Наукова думка, Основи, 1995. – Ч. 2. – 429 с.
30. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упорядн. О. І. Білецький. – К.: Радянська школа, 1967. – 784 с.
31. Центральний держ. історичний архів України в м. Києві. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 6361.
32. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. – Львів: Інститу Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 250 с.
33. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.: Наукове видання. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

